

Giordano Bruno

Vol 1, No 1 (2025)

GIORDANO BRUNO – Issue 1

Issue 1
January 2025

Giordano Bruno

Yearly journal of the Ficino Academy of art, philosophy and science,
aiming at the revival of the ideal of Humanism

Contents

Άννα Γρίβα, *Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό*

Μάρκος Δενδρινός, *Η διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών κατά την πρόσημη Αναγέννηση*

Φοίβος Παπαδημητρίου, *Ένας Διάλογος για τη Φύση, τον Ντετερμινισμό και την Τυχαιότητα*

Ηλίας Βαβούρας, *Το δαμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση*

Angeliki Antoniou, *From Digital Humanities to Cultural Informatics and beyond*

Foteini Efthymiou, *Bertrand Russell: Two forms of knowledge, Critique of Idealism, On «linguistic analysis»*

Ευσταθία Δήμου, *Σημεία του Υψηλού: Μια προσέγγιση της «Περί Ύψους» θεωρίας του Λογγίνου*

Μύρων Ζαχαράκης, *Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Feyerabend και στον «δημοκρατικό σχετικισμό» του*

Δημήτριος Παππάς, *Η Προ-Επιστήμη και το Δίκαιο στον Ησίοδο: Ιδέες για τον Σύγχρονο Οικογενειακό Σχεδιασμό*

Σπύρος Γκάνας, *Ο θεράπων στους Ηρακλείδες του Ευριπίδη*

Ιωάννης Γιαννής, *Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno*

A Peer Reviewed, Open Access Journal
ISSN: 3057-4323

Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Feyerabend και στον «δημοκρατικό» σχετικισμό του

Μύρων Ζαχαράκης

doi: [10.12681/gbruno.43621](https://doi.org/10.12681/gbruno.43621)

Issue 1
January 2025

Giordano Bruno

Yearly journal of the Ficino Academy of art, philosophy and science,
aiming at the revival of the ideal of Humanism

Contents

Άννα Γρίβα, *Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό*

Μάρκος Δενδρινός, *Η διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών κατά την πρώτη Αναγέννηση*

Φοίβος Παπαδημητρίου, *Ένας Διάλογος για τη Φύση, τον Ντετερμινισμό και την Τυχειότητα*

Ηλίας Βαβούρας, *Το δωμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση*

Angeliki Antoniou, *From Digital Humanities to Cultural Informatics and beyond*

Foteini Efthymiou, *Bertrand Russell: Two forms of knowledge, Critique of Idealism, On «linguistic analysis»*

Ευσταθία Δήμου, *Σημεία του Υψηλού: Μια προσέγγιση της «Περί Ύψους» θεωρίας του Λογγίνου*

Μύρων Ζαχαράκης, *Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Feyerabend και στον «δημοκρατικό σχετικισμό» του*

Δημήτριος Παππάς, *Η Προ-Επιστήμη και το Δίκαιο στον Ησιόδο: Ιδέες για τον Σύγχρονο Οικογενειακό Σχεδιασμό*

Σπύρος Γκάννας, *Ο θεράπων στους Ηρακλείδες του Ευριπίδη*

Ιωάννης Γιαννής, *Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno*

A Peer Reviewed, Open Access Journal
ISSN: 3057-4323

Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Feyerabend και στον «δημοκρατικό» σχετικισμό του

Μύρων Ζαχαράκης

Υποψήφιος Διδάκτωρ Φιλοσοφίας Ε.Κ.Π.Α.

apostolosproject1000@gmail.com

Περίληψη: Στο παρόν άρθρο, θα πραγματευτούμε τον επιστημολογικό αναρχισμό του Paul Feyerabend, στη ριζοσπαστική σκέψη του οποίου η επιστήμη αποτελεί μια γνήσια αναρχική διαδικασία που παραβιάζει κάθε κανόνα και το σημαντικότερο, δεν αξιώνει κανένα πρωτείο στην εύρεση της αλήθειας σε σχέση με άλλες πρακτικές (π.χ. μαγεία, θρησκείες). Θα παρουσιάσουμε συνδυαστικά την επιστημολογία του (επιστημολογικός αναρχισμός) με τις ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές της συνέπειες (δημοκρατικός σχετικισμός), για να προβούμε τελικά σε κριτική τους.

Λέξεις-κλειδιά: επιστημολογικός αναρχισμός, δημοκρατικός σχετικισμός, όλα επιτρέπονται

A critic approach to Feyerabend's epistemological anarchism and to his democratic relativism

Abstract: In this paper we examine Paul Feyerabend's epistemological anarchism that according to his thought science is truly an anarchistic process that tends to disobey every rule and most importantly it cannot be entitled to epistemological supremacy against other human actions (e.g. magic, religions). Finally we proceed to criticize Paul Feyerabend's epistemology and we will also examine its relationship to his political ideal of democratic "relativism".

Key-words: epistemological anarchism, democratic relativism, anything goes

1. Η επιστημολογία του Paul Feyerabend

Αρχικά, θα έπρεπε να επισημάνουμε ότι η θεωρία του Feyerabend έχει αρκετές ομοιότητες με την επιστημολογία των επιστημονικών «επαναστάσεων» του Thomas Kuhn. Σύμφωνα με τον Kuhn, τα εξειδικευμένα επιστημονικά συγγράμματα και τα εκλαϊκευμένα εγχειρίδια που απευθύνονται στο ευρύ κοινό προωθούν μια εικόνα της επιστήμης ως μιας δραστηριότητας με συνεχή και γραμμική πρόοδο στην κατάκτηση της γνώσης. Πρόκειται για παραπλανητική εικόνα, η οποία έχει σημαντική παιδαγωγική χρησιμότητα, είναι όμως ανεπαρκής όταν μελετάει κανείς την ιστορία των επιστημονικών ανακαλύψεων (Kuhn, 2008, 218-219). Στην πραγματικότητα, η επιστήμη χαρακτηρίζεται ιστορικά από δύο περιόδους: τις περιόδους ομαλής εξέλιξης και τις περιόδους των επιστημονικών επαναστάσεων. Κάθε επαρκώς ανεπτυγμένη επιστήμη διαθέτει ένα «Παράδειγμα»: ένα κοινώς αποδεκτό σύνολο θέσεων που προσδιορίζει το πλαίσιο των δεδομένων, προβλημάτων, καθώς και μεθόδων επιστημονικής έρευνας, με δύο βασικά χαρακτηριστικά: συστηματικότητα, έτσι ώστε να προσφέρει κάποια στέρεα θεμέλια στην κατανόηση του κόσμου γύρω μας, αλλά και ελλείψεις, έτσι ώστε να αφήνει πάντα ένα πλήθος προβλημάτων αναπάντητο (Kuhn, 2008, 73-74). Οι εποχές αστάθειας προκύπτουν όταν τα εξειδικευμένα προβλήματα ενός κλάδου γίνονται πολλά και κρίσιμα. Τότε είναι που το κυρίαρχο Παράδειγμα κλονίζεται και αρχίζει να αμφισβητείται: η φάση της επιστημονικής επανάστασης έχει ήδη ξεκινήσει. Κατά τη διάρκεια αυτής της αστάθειας οι ειδικοί επιστήμονες χωρίζονται σε ομάδες και διαφωνούν για θεμελιώδη θέματα της επιστήμης τους, μέχρι που δίνεται μια διέξοδος: εμφανίζεται ένα καινούργιο Παράδειγμα, το οποίο υπόσχεται να επιλύσει όλα τα κρίσιμα προβλήματα του επιστημονικού τους κλάδου. Το ηλιοκεντρικό σύστημα του Copernicus, το οποίο αντικατέστησε τον πτολεμαϊκό ηλιοκεντρισμό στην Αστρονομία, υπήρξε ένα τέτοιο Παράδειγμα. Μπορούμε να κάνουμε λόγο για επιστημονική πρόοδο καθώς μεταβαίνουμε από το ένα Παράδειγμα στο άλλο; Ο Feyerabend απαντά αρνητικά: τα δύο Παραδείγματα είναι απλώς «ασύμμετρα», αφού σαν δύο διαφορετικές γλώσσες αντιλαμβάνονται διαφορετικά τον κόσμο και δεν μπορεί να πει κανείς ποια είναι καλύτερη (Feyerabend, 2006, 117-118). Σύμφωνα με τον Feyerabend, ασύμμετρες θεωρίες μπορούν να απορριφθούν με την ανακάλυψη των εσωτερικών τους αντιφάσεων (Feyerabend, 2006, 349). Χαρακτηριστική περίπτωση τέτοιων ασύμμετρων πλαισίων αποτελεί, πάντα κατά τον Feyerabend, η κλασική μηχανική και η θεωρία της σχετικότητας (Feyerabend, 2006, 340.) Συγκρίνοντας, προκλητικά, τη μαγεία του 15ου και 16ου αιώνα με την κβαντική θεωρία, ο Feyerabend διατείνεται πως αμφότερες αποτελούν σύνθετα ερμηνευτικά σχήματα, εμπεριέχουν παρατηρήσεις προκατασκευασμένες από μια θεωρία παραμερίζοντας τις εναλλακτικές θεωρίες και αποτελούν μεθόδους ενός συγκεκριμένου status quo (Feyerabend, 2006, 74-77). Ακόμη και τα παρατηρησιακά αποτελέσματα ευνοούν τη θεωρία, αφού είναι διατυπωμένα με τους δικούς της όρους: μοιάζει πως έχουμε ανακαλύψει την απόλυτη αλήθεια για τον κόσμο, ενώ στην πραγματικότητα απλώς

βιώνουμε την απόλυτη υποταγή σε έναν συγκεκριμένο τρόπο σκέψης (Feyerabend, 2006, 77). Ο μόνος τρόπος διερεύνησης τέτοιων καθολικών αρχών είναι η σύγκριση αυτών με ένα διαφορετικό σύνολο εξίσου καθολικών αρχών, αλλά μια τέτοια διαδικασία έχει εξαρχής αποκλειστεί: η επιστήμη αναδεικνύεται έτσι σε μια ακόμη μορφή μυθολογίας (Feyerabend, 2006, 78)⁹⁵. Στόχος του Feyerabend ήταν να υποστηρίξει μια βασική θέση: αυτό που αποκαλούμε «επιστήμη» και για το οποίο καυχόμαστε, υπάρχει μάλλον στη φαντασία μας παρά στην πραγματικότητα. Δεν υπάρχει μια μέθοδος που να μας εξασφαλίζει βέβαια γνώση. Αντί αυτού, υπάρχει ένα ετερόκλητο σύνολο από κανόνες που απλώς μας προσφέρει ερμηνείες για να λειτουργούμε αποτελεσματικά με τον εξωτερικό κόσμο. Προκειμένου να τεκμηριώσει αυτούς τους ισχυρισμούς, ο Feyerabend συντάσσει μια εξαντλητική κριτική των επιστημονικών δεδομένων που χρησιμοποιούμε μέχρι σήμερα. Δανείζεται λοιπόν το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Kuhn για την αντικατάσταση του γεωκεντρικού συστήματος από το ηλιοκεντρικό. Σύμφωνα με τον Feyerabend, η ηλιοκεντρική θεωρία δεν είναι μια νέα και «βελτιωμένη» εκδοχή του γεωκεντρισμού, αλλά ένα εντελώς διαφορετικό σύστημα θέασης του κόσμου εν γένει. Όπως είναι γνωστό, υποστηρίζει, τον βασικό ρόλο για αυτή την επανάσταση στην επιστήμη τον έπαιξε ο Γαλιλαίος με το έργο του *Διάλογος περί των δύο σημαντικότερων κοσμικών συστημάτων* (1632). Ωστόσο, αυτή η μεταβολή δεν επήλθε ούτε με εμπειρικές παρατηρήσεις ούτε με λογικά επιχειρήματα. Αντιθέτως, ο Γαλιλαίος χρησιμοποίησε μέσα κατά βάση αντίθετα με τις αποδεκτές επιστημονικές μεθόδους: πρόκειται για ad hoc επιχειρήματα και προπαγανδιστικές τακτικές. Συγκεκριμένα, οι αντίπαλοι του Γαλιλαίου υποστήριζαν ότι αν η γη κινείται, τότε μια πέτρα που πέφτει από έναν πύργο θα έπρεπε να διαγράφει κυκλική πορεία και όχι ευθύγραμμη, όπως εύκολα μπορεί να δει ο καθένας. Για να αμυνθεί, ο Γαλιλαίος χρησιμοποίησε ένα ad hoc επιχείρημα: παρομοίασε τη γη με ένα πλοίο στο οποίο επιβαίνουμε όλοι μας. Όπως στο πλοίο έτσι και στη γη, δεν μπορούμε να αντιληφθούμε την κίνηση επειδή και εμείς είμαστε μέρος της (Feyerabend, 2006, 107). Ο Feyerabend τονίζει ότι οι ad hoc προσεγγίσεις αφθονούν και στη σύγχρονη Φυσική (Feyerabend, 2006, 98). Επιπλέον, στην (εύλογη) αντίρρηση των αντιπάλων του ότι, αν είχε δίκιο εκείνος, οι πλανήτες θα έπρεπε να έχουν τετραπλάσιο μέγεθος από ότι νομίζαμε, εκείνος απάντησε μια πρόσφατη τότε εφεύρεση: το τηλεσκόπιο. Παρουσιάζοντας, τα οφέλη αυτού του οργάνου σε ξηρά και θάλασσα, ο Γαλιλαίος το επεξέτεινε και στους αστέρες. Ωστόσο, το τηλεσκόπιο δεν ήταν ακριβές μέσο παρατήρησης, αφού παραμόρφωνε τα επιμέρους παρατηρούμενα αντικείμενα (Feyerabend, 2006, 179). Ο Γαλιλαίος όμως, θεωρεί ο Feyerabend, επέμεινε στην αξιοπιστία του για λόγους τακτικής (Feyerabend, 2006, 185-187). Είναι λοιπόν ιστορικά αποδεδειγμένο ότι ο θεμελιωτής της νεότερης επιστήμης παραβίασε πάνω από μία φορές τους μεθοδολογικούς κανόνες της, εισάγοντας τις καινοτόμες ιδέες του με επιστημολογικά αθέμιτα μέσα, ακόμη και μεταφυσικά στοιχεία (Feyerabend, 2006, 131). Συνελόντι ειπείν, ο Γαλιλαίος έδρασε «ανορθολογικά», με βάση το (αριστοτελικό) πλαίσιο της εποχής του (Feyerabend,

⁹⁵ Ο Feyerabend έχει ήδη διατυπώσει αυτή τη θέση και στο άρθρο του (Feyerabend, 1975, 168 και εξής).

2006, 257)⁹⁶. Και πρόκειται για λάθος του, εξηγεί ο Feyerabend. Αν ο Γαλιλαίος παρέμενε πιστός στις επιστημονικές μεθόδους, δε θα είχε γίνει αυτό που θεωρείται μέχρι σήμερα (Feyerabend, 2006, 206 και 223). Αυτός ακριβώς είναι ο τρόπος που λειτουργεί η γνώση: παραβιάζοντας τους κανόνες (και συχνά παραβλέποντας τα εμπειρικά δεδομένα), εισάγει νέες δομές και αλλάζει ριζικά τον τρόπο που συλλαμβάνουμε τον κόσμο. Για παράδειγμα, η έννοια που περιγράφει η λέξη «κίνηση» έχει διαφορετική σημασία στο ηλιοκεντρικό σύστημα σε σχέση με το γεωκεντρικό σύστημα του Πτολεμαίου: ενώ στο πτολεμαϊκό σύστημα ήταν απόλυτη, ο Γαλιλαίος εισήγαγε την έννοια της σχετικής κίνησης (Feyerabend, 2006, 124-125, και Φεγεράμπεντ, 2002, 209-210). Αυτό σημαίνει πως ο Γαλιλαίος δεν αύξησε απλώς τη γνώση μας για τον κόσμο, αλλά μετέβαλε την ίδια τη «δομή» της (Φεγεράμπεντ, 1997, 179). Ενδεικτικά, ο Αριστοτέλης έβλεπε τον κόσμο ως μια βιολογική ενότητα, ενώ οι θεμελιωτές της νεότερης επιστήμης τον αντιλαμβάνονται μηχανιστικά (Feyerabend, 2006, 348). Ο Γαλιλαίος υπήρξε λοιπόν μεγάλος επιστήμονας όχι επειδή παράμεινε πιστός στους μεθοδολογικούς κανόνες της εποχής του, αλλά επειδή είχε το θάρρος να τους παραβιάσει. Επαναφέροντας στο επιστημονικό προσκήνιο την έως τότε ξεχασμένη θεωρία του ηλιοκεντρισμού, που υποστήριζαν ορισμένοι πυθαγόρειοι στην Αρχαιότητα, διαμόρφωσε τελικά την επιστήμη όπως είναι σήμερα (Feyerabend, 2006, 82). Αντίστοιχες περιπτώσεις παραβίασης των κανόνων αποτελούν, στον 20ό αιώνα, η Κβαντική θεωρία του Bohr, αλλά και η θεωρία της Σχετικότητας του Einstein (Feyerabend, 2006, 278). Τα επιχειρήματα ενδέχεται ακόμη και να καθυστερούν την επιστήμη, ενώ η εξαπάτηση μερικές φορές είναι απαραίτητη για την εξέλιξή της (Feyerabend, 2006, 243) και όσο οι επιστήμονες παραμένουν φανατικά προσηλωμένοι στους ορθολογικούς κανόνες που τους βάζουν οι φιλόσοφοι, οι καινοτομίες θα εμποδίζονται και η επιστήμη μας θα παραμένει στάσιμη (Feyerabend, 1986, 13)⁹⁷. Το συμπέρασμα του φιλοσόφου μας είναι λοιπόν απλό: η λογική και η προσκόλληση στους μεθοδολογικούς κανόνες στενεύουν υπερβολικά την επιστήμη και εμποδίζουν κάθε μεγάλο νεωτερισμό.

Η επιστήμη είναι στην πραγματικότητα μια «αναρχική» διαδικασία (Feyerabend, 2006, 46)⁹⁸, αφού εμπεριέχει θεωρίες αντίθετες μεταξύ τους, ίσως και με πειραματικά δεδομένα. Αυτό σημαίνει πως η επιστήμη δεν είναι ούτε αλάνθαστη ούτε περισσότερο αντικειμενική από άλλες μορφές ερμηνείας της πραγματικότητας, όπως η τέχνη, η θρησκεία και ο μύθος. Οι επιστήμονες δεν είναι, όπως νομίζουν πολλοί,

⁹⁶ Στην αυτοβιογραφία του, ο Feyerabend εξιστορεί το πώς έφτασε στο συγκεκριμένο συμπέρασμα (Φεγεράμπεντ, 1997, 133).

⁹⁷ «Ο Feyerabend διευκρινίζει ότι μιλά (επανειλημμένα) για πρόοδο, αν και ο ίδιος δεν πιστεύει σε αυτή, προκειμένου να ανατρέψει, με τη *reduction ad absurdum*, τους ισχυρισμούς όσων τις πιστεύουν. (Feyerabend, 2006, 64· Feyerabend, 1986, 261· Φεγεράμπεντ, 2002, 375· Φεγεράμπεντ, 1997, 184-185).

⁹⁸ «Τι πιστεύω για το *EM* σήμερα; Πιστεύω πως οι επιστήμονες πάντοτε ερευνούσαν με χαλαρό και μάλλον τυχοδιωκτικό τρόπο όταν έκαναν έρευνα, μολονότι συχνά μιλούσαν με διαφορετικό τρόπο όταν έκαναν επίσημες αναγγελίες γ' αυτήν» (Φεγεράμπεντ, 1997, 191). Πρβλ και «...η πράξη είναι πολύ πιο εύφορη, και ο πλούτος των ανθρώπινων ιδεών είναι πολύ γονιμότερος, και η αποστολή των διανοούμενων είναι να μαθαίνουν απ' αυτόν τον πλούτο έτσι καθώς εμφανίζεται μέσα στις συγκεκριμένες αποφάσεις, και όχι να το νερόνουν με τις "αντιλήψεις" τους. Το ίδιο ισχύει μέσα στην πολύ στενότερη περιοχή της επιστήμης» (Feyerabend, 1986, 253).

«πειθήνιοι δούλου» που απλώς συμμορφώνονται με τους επιστημονικούς κανόνες, αλλά προχωρούν σταθερά και με το έργο τους επαναπροσδιορίζουν διαρκώς την επιστήμη και γενικότερα τη γνώση μας (Φεγεράμπεντ, 2002, 253)⁹⁹. Οι συγγραφείς που συνέκριναν τη θετικιστική επιστημολογία και τους κανόνες της με την πραγματική επιστήμη στην οποία υποτίθεται πως αναφερόταν, κατέδειξαν τον απατηλό χαρακτήρα της θετικιστικής επιστημολογίας (Φεγεράμπεντ, 2002, 255 και 373). Ωστόσο, ο Feyerabend δεν ενδιαφέρεται να αποκαλύψει καινούργιες επιστημολογικές μεθόδους για την απόκτηση γνώσης, αλλά να δείξει πως όλες οι επιστημολογικές μέθοδοι έχουν τους περιορισμούς τους και ότι κάθε μέσο είναι θεμιτό για την κατάκτηση της γνώσης. Συμβατικά ονομάζει αυτή την ιδέα «επιστημολογικό αναρχισμό» και τη συνοψίζει στη φράση: όλα επιτρέπονται (anything goes, Feyerabend, 2006, 59 και 354· Feyerabend, 2002, 57)¹⁰⁰. Ο Feyerabend παρομοιάζει επίσης τον επιστημολογικό αναρχισμό του με τις πρακτικές ενός ντανταϊστή καλλιτέχνη, εξηγώντας πως ένας γνήσιος ντανταϊστής, ο επιστημολογικός αναρχικός είναι ικανός να μεταχειριστεί οποιαδήποτε μέθοδο γνώσης επιθυμεί, δίχως να αποκλείει εκ προοιμίου τίποτε (Feyerabend, 2006, 235-236).

Για τον Feyerabend επιστήμη δεν είναι ένα υπερβατικό σύστημα αποκάλυψης των κρυμμένων μυστικών της φύσης, αλλά μονάχα αυτό που οι διάφοροι επιμέρους επιστήμονες μέσα στην ιστορία έκαναν και εξακολουθούν να κάνουν. Η επιστήμη όπως τη συλλαμβάνουμε συνήθως εμείς, είναι μονάχα μια αφηρημένη υπεραπλούστευση. Κατά συνέπεια, δε θα έπρεπε να υπάρχει καμία προνομιακή μεταχείριση της επιστήμης σε σχέση με τις άλλες μορφές γνώσης: τον διαχωρισμό κράτους και εκκλησίας, που είναι δεδομένος στον δυτικό κόσμο, πρέπει να ακολουθήσει ο διαχωρισμός κράτους και επιστήμης (Feyerabend, 2006, 358)¹⁰¹. Η

⁹⁹ Πάνω σε αυτό, ο Feyerabend έχει πει επίσης το εξής: «Οι πρώτες μου αμφιβολίες για την ταύτιση της επιστήμης με τα ρητά γνωρίσματα των θεωριών και των παρατηρησιακών αναφορών της γεννήθηκαν το 1950, όταν διάβασα ένα χειρόγραφο των Φιλοσοφικών ερευνών του Βιτγκενστάιν. Εξέφραζα ακόμη τις αμφιβολίες αυτές αφηρημένα (ασυμμετρία: «υποκειμενικά» στοιχεία της θεωρίας της εξήγησης). Αρχίζοντας να δουλεύω στο 17ο κεφάλαιο του *Ενάντια στη μέθοδο*, οδηγήθηκα τότε στο να αμφισβητήσω την επάρκεια των αφηρημένων μεθοδεύσεων, τόσο στις επιστήμες όσο και στη φιλοσοφία της επιστήμης. Εδώ διδάχτηκα από τρία βιβλία: την έξοχη *Ανακάλυψη του πνεύματος* του Μπρούνο Σνελλ, που μου συνέστησε η Μπάρμπαρα Φεγεράμπεντ· το *Principles of Egyptian Art* του Σέφερ, βιβλίο με σημασία που υπερβαίνει κατά πολύ το αντικείμενό του· και το βιβλίο του Ρόνκι *Optics, the Science of Vision*. Σήμερα θα προσέθετα τα γραπτά του Πανόφσκι για την ιστορία των [εικαστικών] τεχνών (ιδίως το ρηξικέλευθο δοκίμιό του *Die Perspektive als Symbolische Form*) και το *Spätromische Kunstindustrie* του Ριγκλ, όπου εξηγείται απλά, και με ισχυρά επιχειρήματα, η διδασκαλία του καλλιτεχνικού σχετικισμού. Το μόνο που έπρεπε να κάνω για να επεκτείνω τα επιχειρήματα στις επιστήμες ήταν να πάρω είδηση ότι και οι επιστήμονες δημιουργούν έργα τέχνης». (Φεγεράμπεντ, 2002, 380-390).

¹⁰⁰ Να σημειωθεί ότι το σύνθημα «όλα επιτρέπονται» δεν αποτελεί μια νέα θεωρία της επιστήμης (ή της γνώσης), παρά συνοψίζει απλώς το γεγονός ότι μια τέτοια θεωρία δεν θα είχε καν λόγο ύπαρξης, αφού η κατανόηση της επιστήμης δεν προέρχεται από θεωρίες αλλά από την ανάμειξή μας με αυτή. (Feyerabend, 2002, 375). Η ιδέα ότι η προσωπική ανάμειξη πρέπει να αντικαταστήσει την αφηρημένη θεωρία, υποστηρίζεται από τον Feyerabend και όσον αφορά τις σχέσεις των πολιτισμών μεταξύ τους, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

¹⁰¹ «Στο *EM* πρότεινα επίσης η επιστήμη να υπόκειται σε δημόσιο έλεγχο. Αυτή η πρόταση δεν είναι τόσο ριζοσπαστική όσο ακούγεται. Η επιστήμη δεν είναι καθόλου η “ελεύθερη” και “ανοιχτή” επιχείρηση που ονειρεύονται οι φιλόσοφοι. Οι οικονομικοί υπολογισμοί παίζουν μεγάλο ρόλο, η

συνήθης αντίρρηση είναι ότι είναι απαράδεκτο να εξισώνεται η επιστήμη με τη μυθολογία. Πόσο διαφέρουν όμως στην πραγματικότητα; Σύγχρονοι ερευνητές της αφρικανικής μυθολογίας, σύμφωνα με τον Feyerabend, καταδεικνύουν ότι τόσο ο μύθος όσο και η επιστήμη χαρακτηρίζονται από (περισσότερο ή λιγότερο αφηρημένες) θεωρίες που τοποθετούν τα πράγματα σε ένα αιτιακό πλαίσιο ευρύτερο από εκείνο του κοινού νου, τον οποίο καλύπτουν με μια θεωρητική υπερδομή, χρησιμοποιώντας μοντέλα που ξεκινούν από την αναλογία και βαθμιαία απομακρύνονται από το πρότυπο στο οποίο αυτή βασίστηκε (Feyerabend, 2006, 55). Μοιάζει πως έχουμε ανακαλύψει την απόλυτη αλήθεια για τον κόσμο, ενώ στην πραγματικότητα απλώς βιώνουμε την απόλυτη υποταγή σε έναν συγκεκριμένο τρόπο σκέψης (Feyerabend, 2006, 77). Ο μόνος τρόπος διερεύνησης τέτοιων καθολικών αρχών είναι η σύγκριση αυτών με ένα διαφορετικό σύνολο εξίσου καθολικών αρχών, αλλά μια τέτοια διαδικασία έχει εξαρχής αποκλειστεί: η επιστήμη αναδεικνύεται έτσι σε μια ακόμη μορφή μυθολογίας (Feyerabend, 2006, 78)¹⁰². Η «αντικειμενικότητα» της επιστήμης μας, για την οποία επαιρόμαστε, δεν βασίζεται παρά σε προκαταλήψεις και άρρητες προσωπικές προτιμήσεις. Για παράδειγμα, ποτέ τα επιχειρήματα της αρχαιοελληνικής θρησκείας δεν αντικρούστηκαν ευθέως με λογικά επιχειρήματα από τους επιστήμονες: τις περισσότερες φορές απλώς παραμερίστηκαν, επειδή έμοιαζαν ασυμβίβαστα με την επιστημονική σύλληψη του σύμπαντος. Αυτή η απάντηση όμως προϋποθέτει ακριβώς αυτό που οφείλει να δείξει: γιατί να προτιμήσουμε τους επιστημονικούς νόμους και όχι τους θεούς; Για τους αρχαίους Έλληνες, οι θεοί ήταν κάτι παραπάνω από απλές νοητικές κατασκευές: υπήρχαν και τους έβλεπαν παντού. Συνεπώς, αν θέλουμε να είμαστε συνεπείς, είτε θα πρέπει να αποδώσουμε ίση αντικειμενικότητα (που βασίζεται σε σύνδεση με διαφορετικές περιστάσεις) στην ύπαρξη των θεών και των κούρκ, είτε να παραιτηθούμε εντελώς από κάθε ιδέα «αντικειμενικής πραγματικότητας» (Φεγεράμπεντ, 2002, 122). Ωστόσο, πολλοί επιστήμονες σήμερα δεν περιορίζονται στην εφαρμογή των επιστημονικών κανόνων στον δικό τους χώρο, αλλά έχουν την αξίωση να επιβάλλουν τις συγκεκριμένες αρχές και τον τρόπο σκέψης τους σε ολόκληρη την κοινωνία (Φεγεράμπεντ, 2006, 272). Σε ευρύτερο επίπεδο μάλιστα, η έπαρση για τη γνώση και τον πολιτισμό μας, δεν περιορίζεται σε θεωρητικές διακηρύξεις και επισημάνσεις αλλά και με πρακτικές παρεμβάσεις: ήδη από την εποχή της αποικιοκρατίας, οι δυτικοί άνθρωποι θεωρούσαν υποχρέωσή τους να μορφώσουν και να «διαφωτίσουν» τους πρωτόγονους και καθυστερημένους πολιτισμούς της αμερικάνικης ηπείρου: ολόκληροι πολιτισμοί και παραδόσεις καταπνίγηκαν με όπλα και ατσάλι από το δυτικό ιμπεριαλισμό, χωρίς

κούρσα για τα βραβεία Νομπέλ περιορίζει δραστικά την επικοινωνία μεταξύ των επιστημόνων, οι πολίτες με δικές τους πρωτοβουλίες ανακάλυψαν προβλήματα που οι επιστήμονες τα είχαν παραβλέψει και νομιμοποίησαν πρακτικές τις οποίες οι επιστήμονες κατάγγειλαν». (Φεγεράμπεντ, 1997, 186). Ο Feyerabend λέει επίσης ότι η ιστορική εξέλιξη της θρησκείας μοιάζει σε πολλά με την εξέλιξη της επιστήμης. (Φεγεράμπεντ, 1997, 175). Πρβλ «Μια ελεύθερη κοινωνία χωρίζει το κράτος από την επιστήμη (και μάλιστα το χωρίζει και από κάθε άλλη παράδοση)». Feyerabend, (1986, 70).

¹⁰² «Η επιστήμη», γράφει αλλού ο Feyerabend, «δεν είναι λοιπόν “ανορθολογική” – κάθε ένα βήμα μπορεί να εξηγηθεί [...] Αν πάρεις όμως τα βήματα όλα μαζί, σπανίως σχηματίζουν ένα συνολικό υπόδειγμα το οποίο συμφωνεί με οικουμενικές αρχές και οι περιπτώσεις που όντως συμβαδίζουν με τέτοιες αρχές δεν είναι πιο θεμελιώδεις από τις υπόλοιπες». (Φεγεράμπεντ, 1997, 119).

φυσικά να τους δοθεί η ελάχιστη ευκαιρία πολιτισμικής αντιπαράθεσης, ενώ οι άνθρωποι τους εξαλείφθηκαν. Πολλοί συγγραφείς επιμένουν να δοξάζουν την αντικειμενικότητα και την καθολική επικράτηση του Δυτικού ορθολογισμού έναντι των άλλων με κάθε τίμημα (Φεγεράμπεντ, 2002, 139-142), όμως αγνοούν πόσες πολλές ομοιότητες υπάρχουν ανάμεσα στον δυτικό πολιτισμό, με την ορθολογικότητα και τη διαρκή απαίτησή του για αποτελεσματικότητα, και στο πνεύμα του Άουσβιτς (Φεγεράμπεντ, 2002, 417-418). Ακόμη και σήμερα, αν και η ορθολογικότητα της Δύσης έχει μεταβληθεί σε σημασία και το περιεχόμενό της πρακτικά έχει εξατμιστεί, συνεχίζει να δεσπόζει ως θεωρητική ιδέα (Φεγεράμπεντ, 2002, 26-28): οι άνθρωποι κάνουν λόγο γενικά και αόριστα για «διαφωτισμό», αγνοώντας το περιεχόμενό του. Αντίθετα με τον Kant, που θεωρούσε κύριο χαρακτηριστικό του Διαφωτισμού τη δυνατότητα του ανθρώπου να σκέφτεται με τις δικές του δυνάμεις, η πλειοψηφία των ανθρώπων σήμερα θεωρεί «διαφωτισμό» την τυφλή υπακοή απέναντι στους επιστήμονες και ειδικούς κάθε κλάδου (Φεγεράμπεντ, 2002, 28)¹⁰³. Στον αντίποδα αυτού του ιδανικού, ο Feyerabend εισηγείται τον δημοκρατικό σχετικισμό του σοφιστή Πρωταγόρα, σύμφωνα με τον οποίο είναι καθήκον των πολιτών στις δημοκρατίες να ενημερώνονται από ειδικούς αλλά και να ελέγχουν τις αποφάσεις και τις επιλογές τους με κριτήριο την ευδαιμονία του συνόλου και όχι τα καπρίτσια ορισμένων «ειδικών» (Φεγεράμπεντ, 2002, 85). Αν όντως επιθυμούμε να οικοδομήσουμε έναν δυτικό πολιτισμό για τον οποίο να είμαστε υπερήφανοι, υποστηρίζει ο Feyerabend, είναι καιρός να πάψουμε να επιβάλλουμε βίαια τη δική μας σκέψη και πολιτισμό στον υπόλοιπο κόσμο. Κάθε πολιτισμός, είτε πρόκειται για τη Δύση, είτε για τη φυλή των Azande, δεν είναι παρά ένας εσωτερικά συνεπής και ενιαίος τρόπος σύλληψης του κόσμου και, το σημαντικότερο, της ικανοποιητικής ζωής σε αυτόν. Δε μπορούμε να κρίνουμε ξένους πολιτισμούς ως εξωτερικοί παρατηρητές. Αυτό είναι αποκλειστική αρμοδιότητα όσων καλούνται να ζήσουν σε αυτούς (Φεγεράμπεντ, 2002, 361). Ο σύγχρονος κόσμος, όπως τον έχουμε καταντήσει, είναι ένα μάλλον μονόχρωμο και ανιαρό μέρος να ζει κανείς. Από τη στιγμή όμως που ζούμε στον συγκεκριμένο πολιτισμό και όχι σε κάποιον άλλο, εκόντες άκοντες, είμαστε υποταγμένοι στην κυριαρχία των δημιουργημάτων του (π.χ. πολιτική, επιστήμη, τεχνολογία). Το θέμα είναι να τον καταστήσουμε τέτοιο που να επιτυγχάνει την ευτυχία των επιμέρους ανθρώπων που ζουν και εργάζονται μέσα του (Φεγεράμπεντ, 2002, 167-168). Σε αυτόν τον νέο κόσμο, που θα διακρίνεται από πλουραλισμό και ανεκτικότητα, κάθε άνθρωπος θα είναι ελεύθερος να διαμορφώνει

¹⁰³ Σύμφωνα με τον Feyerabend, κάθε διαφορετικός τρόπος σκέψης που αλλάζει τις παλιές δομές της γνώσης μας, αποδοκιμάζεται από όσους έχουν συνδεθεί στενά με αυτές τις δομές: μάλιστα, αυτός ο τρόπος να βλέπουμε τον εγκέφαλό μας εμποδίζοντάς τον από συγκεκριμένες αντιδράσεις για τις οποίες κανονικά θα ήταν ικανός, όπως εύστοχα έχει διατυπωθεί, ονομάζεται «εκπαίδευση». (Feyerabend, 1965, 274). Βλ. επίσης «Φαντάζομαι πως πολλοί νέοι άνθρωποι, μεταξύ δεκαπέντε και δεκαεπτά ετών-ή, σήμερα, μεταξύ επτά και δέκα- έχουν, ομοίως αβέβαιες απόψεις και αντιλήψεις. Βλέπουν με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο τον κόσμο, και παρ' όλα αυτά η παραμικρή πίεση μπορεί να τους κάνει να τον δουν διαφορετικά. Ένας καλός δάσκαλος σέβεται αυτή την αβεβαιότητα. Και δεν χρειάζεται να πω ότι οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί τη χρησιμοποιούν "για να διδάξουν την αλήθεια", όπως αποκαλούν το έργο της μετάδοσης των δικών τους φτωχών και ασήμαντων ιδεών» (Φεγεράμπεντ, 1997, 126).

την προσωπικότητά του επιλέγοντας μονάχα όσες ιδέες τον εκφράζουν¹⁰⁴. Εκεί θα δίνεται χώρος τόσο στη λογική όσο και στον παραλογισμό, δεδομένου ότι η «λογική» ενός ανθρώπου ενδέχεται κάλλιστα να είναι «παραλογισμός» για κάποιον άλλο (Feyerabend, 2006, 270) και ακόμη και ο πιο κωμικά αλλόκοτος μύθος ίσως κάποτε αναβαθμισθεί στο πιο στέρεο κομμάτι της επιστήμης μας (Feyerabend, 2006, 86). Γι' αυτό είναι σημαντικό τα παιδιά να ενθαρρύνονται στην απόκτηση γνώσεων σε διάφορους τομείς, όπως ενθαρρύνεται ένα παιδί να παίζει ένα παιχνίδι: με την επίγνωση ότι υπάρχουν και διαφορετικά παιχνίδια που μπορεί να παίζει αν το θελήσει (Feyerabend, 2006, 270). Ο Feyerabend κάνει έκκληση για μια δημοκρατική Δύση, που θα αρνείται κάθε είδους «δογματισμούς», και που μέσα της θα λαμβάνει χώρα μια συνεχής αμφισβήτηση των ιδεών, με κύριο στόχο την ελεύθερη ανάπτυξη των ατόμων. «Η επιστήμη, ο ορθολογισμός, ο φιλελευθερισμός, η ανθρωπιστική ηθική είναι ιδεολογίες ορισμένων ομάδων μιας ελεύθερης κοινωνίας, και όχι το θεμέλιό της», λέει χαρακτηριστικά ο Feyerabend (Feyerabend, 1986, 9). Ίσως λοιπόν, καταλήγει, έχει έρθει ο καιρός να πούμε αντίο στην ορθολογικότητα (Φεγεράμπεντ, 2002, 30)¹⁰⁵.

2. Κριτική

Τώρα μπορούμε να προβούμε σε κάποιες κριτικές παρατηρήσεις. Αρχικά, οι πραγματολογικές αναφορές του Feyerabend, συχνά με τη χρήση ρητορικών υπερβολών, μπορούν να αμφισβητηθούν. Για παράδειγμα, υμνεί τόσο τον κινεζικό βελονισμό, όσο και τον πνευματισμό με τα medium (Feyerabend, 1986, 180-182). Σύγχρονες μελέτες, όμως, δίνουν μια αρκετά διαφορετική εικόνα για τις «επιτυχίες» της αναβίωσης του βελονισμού στη μαοϊκή Κίνα. (Singh, Ernst 2016, 74-83). Δεν αποκλείεται, παράλληλα, ορισμένοι ισχυρισμοί του Feyerabend να αποτελούν ρητορικές υπερβολές. Συγκεκριμένα, με το δεδομένο ότι η οριστική επιβεβαίωση του ηλιοκεντρισμού ήρθε μόλις από τον νευτώνειο νόμο της βαρύτητας, ο οποίος διατυπώθηκε μετά τον θάνατο του Γαλιλαίου, μπορεί κανείς να πει ότι ο τελευταίος δεν διέθετε αδιαμφισβήτητα στοιχεία υπέρ του, ωστόσο δεν πρέπει να λησμονείται ότι διέθετε πλήθος επιμέρους ενδείξεων, όπως τη σύνδεση των φάσεων της Αφροδίτης, τις εκλείψεις των δορυφόρων, τις ταχύτητες και τις αποστάσεις των πλανητών από τον ήλιο, αλλά και το γεγονός της ύπαρξης των παλιρροιών. Όλα τα παραπάνω έδειχναν τις αστοχίες της αριστοτέλειας κοσμολογίας. (Drake 2012, 81-82). Ο Feyerabend διατείνεται επίσης πως σήμερα δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί μια «απάνθρωπη φιλοσοφία» λόγω άγνοιας εναλλακτικών (Φεγεράμπεντ, 2002, 147). Αν όμως μια «δογματική» παράδοση μπορεί να διατηρείται ες αεί, τότε δεν

¹⁰⁴ «Μια ελεύθερη κοινωνία δεν στηρίζεται σε μια θεμελιώδη γνώση (π.χ. στην επιστημονική γνώση) ούτε σε μια θεμελιώδη ηθική (π.χ. στην ανθρωπιστική ηθική): στηρίζεται σε μια προστατευτική δομή, άρα σε μια αστυνομία: η ελευθερία που περιορίζεται μέσα σε μια ελεύθερη κοινωνία δεν αφορά τις ψυχές αλλά τα σώματα των μελών της. Η επιστήμη, ο ορθολογισμός, ο φιλελευθερισμός, η ανθρωπιστική ηθική είναι ιδεολογίες ορισμένων ομάδων μιας ελεύθερης κοινωνίας, και όχι το θεμέλιό της». (Feyerabend, 1986, 9).

¹⁰⁵ Όπως γράφει ο ίδιος ο Feyerabend, στην αυτοβιογραφία του: «Ποτέ δεν “υποβάθμισα” τη λογική, ό,τι κι αν σημαίνει αυτό, απλώς κάποιες ορισμένες αποστεωμένες και τυραννικές εκδοχές της» (Feyerabend, 1997, 171).

παραμένουμε στον αρχικό δογματισμό από τον οποίο υποτίθεται πως επιθυμούμε να διαφύγουμε; «Κάθε ομάδα θα έχει τις δικές της ιδέες και θα διατηρείται μέσα σ' αυτές, εντελώς δογματικά αν θέλει. Ο πλουραλισμός είναι πλουραλισμός ομάδων, όχι πλουραλισμός ιδεών μέσα σε ένα κεφάλι», έχει εξηγήσει (Φεγεράμπεντ, 2002, 262). Παραδέχεται επιπλέον πως δεν γίνεται λόγος για άτομα αλλά για παραδόσεις, οι οποίες θα κυριαρχούν στο εσωτερικό τους με τους δικούς τους νόμους «και αυτοί είναι κάποτε πολύ αυστηρότεροι από τους νόμους των ορθολογιστών» (Φεγεράμπεντ, 2002, 135). Ο Feyerabend υποστηρίζει ότι ένα άτομο θα έχει το δικαίωμα να εγκαταλείψει την παράδοσή του, αν το θέλει (Feyerabend, 1986, 132). Αν όμως δεν υπάρχει ένα σώμα ιδεών που να διαδίδεται μέσω υποχρεωτικής κρατικής εκπαίδευσης, είναι πιθανό τα νεώτερα μέλη της εκάστοτε ομάδας, ζώντας περιορισμένα και εντελώς δογματικά μέσα στον χώρο της δική τους κοινότητας και παράδοσης, να μην έχουν καν μέτρο σύγκρισης. Όταν έρχεται αντιμέτωπος με μομφές περί ασυδοσίας, ο φιλόσοφος απαντάει έτσι, όταν όμως δέχεται αντιρρήσεις περί κινδύνων, τότε προτάσσει την ύπαρξη μιας προστατευτικής κρατικής δομής πολιτικής ισότητας. Γιατί αναμένεται ο πλουραλισμός να ευνοήσει τη γνώση και όχι την άγνοια και τον φανατισμό; Αλλά και με ποιον τρόπο θα εξασφαλισθεί η συνοχή σε μια τόσο ετερόκλητη κοινωνία; Βέβαια, η κρατική αστυνομία θα εμπόδιζε ίσως τα πράγματα από το να πάρουν ακραίες διαστάσεις¹⁰⁶, ωστόσο μπορεί κανείς να παρατηρήσει την πόλωση και τον ριζοσπαστισμό που ευνοείται μέσα σε αμεσοδημοκρατικές συνθήκες, παρακολουθώντας το Διαδίκτυο και τις απόψεις που πολλές φορές αναδύονται εκεί, ιδίως κατά την εποχή της πανδημίας του κορωνοϊού. Όσο για την πρόταση διαχωρισμού επιστήμης και κράτους, αυτή φαντάζει προβληματική, καθώς μάλλον θα παρεμπόδιζε έναν εκτεταμένο εμβολιασμό και πιθανά περιοριστικά μέτρα που, στην πρόσφατη πανδημία του κορωνοϊού, έσωσαν πολλές ανθρώπινες ζωές διεθνώς. Επιπλέον, το δικαίωμα ενός ατόμου να αλλάξει παράδοση, που ο ίδιος δίνει, όπως και αυτό της πολιτικής ισότητας, θεμελιώνεται ακριβώς με γνώμονα τις αρχές του φιλελεύθερου πλουραλισμού. Αυτό όμως είναι και πάλι παρείσφρηση των Δυτικών αξιών. Μια παράδοση είναι καλή ή κακή, όταν κρίνεται από κάποια άλλη παράδοση (Feyerabend, 1986, 34 και 133). Το από ποια παράδοση όμως ασκείται η κριτική του Feyerabend στη Δύση, παραμένει από τον ίδιο ασαφές και αζεκαθάριστο. Μπορούμε να υποθέσουμε πως δεν είναι άλλη από τη φιλελεύθερη πολιτική φιλοσοφία της Δύσης, γεγονός που του στερεί τη δυνατότητα εύρεσης ενός αρχιμήδειου σημείου κριτικής στον Δυτικό πολιτισμό.

¹⁰⁶ Η Σταυρούλα Τσινóρεμα έχει μεμφθεί τον Feyerabend για την απαίτησή του για προστατευτική αστυνομία, λέγοντας ότι αυτή δεν μπορεί να λειτουργήσει, διότι δεν μπορεί να εξασφαλισθεί ότι αυτή η αστυνομία θα ανήκει σε κάποια «υπερπαράδοση» (Τσινóρεμα, 1998). Η κριτική αυτή είναι μάλλον άστοχη, διότι ο Feyerabend ουδέποτε δήλωσε κάτι τέτοιο. Αντίθετα, έχει διευκρινίσει ότι επιλέγει την αστυνομία αντί της εκπαίδευσης, επειδή ο έλεγχος του νου είναι πολύ πιο αποτελεσματικός και χειριστικός, από τον σωματικό έλεγχο. Θα μπορούμε μάλιστα αυτή η αστυνομία να συγκροτείται, για παράδειγμα, από εκπροσώπους πολλών ή όλων των επιμέρους παραδόσεων, όπως διαμορφωνόταν το σύνολο των βουλευτών στην αρχαία αθηναϊκή δημοκρατία. Το πρόβλημα με την επιχειρηματολογία του Feyerabend δεν βρίσκεται εδώ. Πάντως, η ίδια έχει δίκαιο όταν μέμφεται τον Feyerabend ότι αντιμετωπίζει τις παραδόσεις αφηρημένα και σχηματικά, καθώς και ότι το όλο του όραμα προϋποθέτει στοιχεία που ο ίδιος θα όφειλε να μην παίρνει ως δεδομένα, αφού βάσει του σκεπτικού του είναι και αυτά μέρη μιας επιμέρους παράδοσης

Βιβλιογραφία

- Drake, St. *Γαλιλαίος* (2012). μτφρ. Τάσος Κυπριανίδης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Feyerabend, P. (1993): “Anything can go” (ντοκιμαντέρ, διαθέσιμο στον ηλεκτρονικό σύνδεσμο <https://www.youtube.com/watch?v=EUtzWMh1fro> (τελευταία προσπέλαση: 3.12.2024).
- Feyerabend, P. (1965). «On the ‘Meaning’ of Scientific Terms», *The Journal of Philosophy*, τόμ. 62, τεύχ. 10, United States: Columbia University.
- Feyerabend, P. (1975). «‘Science’. The myth and its role in society», *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 18:2 (διαθέσιμο στον ηλεκτρονικό σύνδεσμο <http://www.tandfonline.com/loi/sinq20Science>’, τελευταία προσπέλαση: 3.12.2024).
- Feyerabend, P. (2006). *Ενάντια στη μέθοδο: για μια αναρχική θεωρία της γνώσης*, μτφρ. Γρηγόρης Καυκαλάς, Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα θέματα.
- Feyerabend, P. (1986). *Γνώση για ελεύθερους ανθρώπους*, μτφρ. Γιάννης Τζαβάρας, Θεσσαλονίκη: Σύγχρονα θέματα.
- Φεγεράμπεντ, Π. (2002). *Αποχαιρετισμός στον Λόγο*, Πάρις Μπουρλάκης, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Φεγεράμπεντ, Π. (1997) *Σκοτώνοντας το χρόνο: μια αυτοβιογραφία*, μτφρ. Γιάννης Παρασκευόπουλος, Αθήνα: Εκκρεμές.
- Singh, S. και Ernst, Ed. (2016) *Θεραπεία ή απάτη: η εναλλακτική ιατρική υπό δοκιμή*, μτφρ. Νίκος Αποστολόπουλος, Αθήνα: Τραυλός.
- Kuhn, T., S. (2008) *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, μτφρ. Γ. Γεωργακόπουλος, Β. Κάλφας, Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα, 2008.
- Τσινόρεμα, Στ. (Μάρτιος-Απρίλιος 1998) «Ο επιστημολογικός αναρχισμός του Paul Feyerabend: Μια ανολοκλήρωτη ιστορική κριτική στο μεθοδολογισμό και στο θεμελιωτισμό», στο: *Ουτοπία*, τεύχ. 29.